

Ana Banić Grubišić*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

agrubisi@f.bg.ac.rs

Migrantska poezija – antropološka analiza zbirke pesama Drage Trumbetaša^{*1}

Apstrakt: Predmet ovog rada je tematska analiza dvojezične zbirke poezije Drage Trumbetaša pod nazivom *Pesme gostujućih radnika (Gastarbeiter-Gedichte)*. Pesme iz ove zbirke pisane su tokom njegovog boravka u SR Nemačkoj u periodu od 1969. do 1980. godine. Drago Trumbetaš (1937–2018) bio je svestrani hrvatski samouki umetnik i pripadnik prvog talasa jugoslovenskih ekonomskih migranata koji su šezdesetih godina XX veka otišli na „privremeni“ rad u razvijene zemlje Zapadne Evrope. Tokom boravka u SR Nemačkoj Trumbetaš je radio različite fizičke poslove i njegov umetnički izražaj je snažno prožet ličnim migrantskim iskustvom. Celokupno Trumbetaševo umetničko stvaralaštvo (serije crteža, romani, drame i poezija) posvećeno je prikazu života jugoslovenskih gastarbajtera. Nakon određenja preovlađujućih tema zbirke pesama, pristupiće se analizi njihovog značenja posredstvom antropološke, sociološke i istorijske literature o fenomenu „radnika na privremenom radu u inostranstvu“. Posebna pažnja biće posvećena analizi načina poetskog samopredstavljanja radnika-migranta, odnosno načinima artikulacije identiteta (kroz poeziju) u novom i drugačijem kulturnom i društvenom okruženju.

Ključne reči: Drago Trumbetaš, migrantska poezija, samoidentifikacija gastarbajtera

Uvod

Predmet ovog rada je tematska analiza dvojezične zbirke poezije *Pesme gostujućih radnika (Gastarbeiter-Gedichte)* Drage Trumbetaša, jugoslovenskog ekonomskog migranta prve generacije i hrvatskog naivnog umetnika. Odlazak jugoslovenskih državljana na „privremeni“ rad u SR Nemačku dominantna je tema Trumbetaševog stvaralaštva, koje je dobrim delom autobiografskog karak-

* Tekst je rezultat rada na projektu „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (br. 177035) koji u celosti finansira Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Ovom prilikom bih želela da se zahvalim prijateljici doc. dr Dunji Dušanić na inspirativnim sugestijama i pomoći prilikom pisanja ovog rada.

tera, zasnovano na autorovom ličnom, ali i na kolektivnom migratornom iskustvu. Na crtežima iz ciklusa „Gastarbajter“, kao uostalom i u svojim romanima, pesmama i dramama, Trumbetaš je prikazao ne samo sopstvena osećanja i svakodnevicu, već je, kao svojevrсни „posmatrač-učesnik“, u svojim umetničkim delima zabeležio i eksplicitno progovorio o teškoćama i problemima na koje su nailazile hiljade gastarbajtera koji su, u potrazi za zaposlenjem i boljim životom, od sredine prošlog veka migrirali u razvijene evropske zemlje. Kako ističe Dragana Antonijević (Antonijević 2011, 32), u naučnoj i stručnoj literaturi o gastarbajterima, koja je u najvećoj meri bila fokusirana na razmatranje objektivnih i spoljašnjih uslova radne emigracije, nedovoljno pažnje je posvećeno upravo pitanju samoidentifikacije i samopredstavljanja gastarbajtera – „predstavama koje imaju o sebi, svom sociokulturnom statusu i načinu života“. Shodno tome, prema istoj autorki, savremena etnološka-antropološka istraživanja gastarbajtera treba usmeriti ka „pokušajima da se čuje njihov glas, da se ovoj populaciji da mogućnost da verbalizuje svoje kompleksno životno iskustvo“ (Antonijević 2011, 32). Trumbetaševo umetničko stvaralaštvo, kao i književna dela drugih „gastarbajtera-pisaca“ (Darko Markov, Rade Adamović, Romano Mrkić, Ivan Ot), mogu predstavljati dopunsku građu za istraživanje stavova, vrednosti i iskustava jugoslovenskih radnih migranata, pružajući dublje uvide u proces njihove adaptacije u novu društvenu i kulturnu sredinu (Banić Grubišić 2018, 23–24). Takođe, kako napominju Kovačević i Antonijević (2018, 60), prilikom antropoloških istraživanja migrantskog identiteta inspirativne predstave o gastarbajterskom identitetu na koje nailazimo u gastarbajterskim romanima neophodno je ukrstiti sa drugim vrstama podataka kao što su pravno-politički spisi, stavovi političkih i religijskih funkcionera i podacima koji su prikupljeni tokom terenskih istraživanja.

Tokom boravka u Nemačkoj, Trumbetaš je svakodnevno crtao, beležio i zapisivao sve što se oko njega i u njemu dešavalo. U pisanoj i vizuelnoj formi, poput marljivih dnevničkih zapisa, iz dana u dan prenosio je na papir detaljne opise životnog okruženja gostujućih radnika, njihove uslove rada i stanovanja, načine provođenja slobodnog vremena, doživljaj kulturnog šoka pri adaptaciji na stranu sredinu, kao i njihove neizgovorene nade i strepnje. Jednom rečju, Trumbetaš je dokumentovao svoja lična, ali istovremeno i deljena osećanja usamljenosti, društvene inferiornosti, čak i poniženosti mnogih ekonomskih migranata tog perioda. Otuda i granica između individualnog i kolektivnog iskustva u Trumbetaševom delu, kao, uostalom, i u mnogim drugim ostvarenjima migrantske literature, postaje krajnje porozna. Ukratko, kako je u jednom razgovoru sa Trumbetašem napisao hrvatski novinar i publicista Nenad Popović (Popović i Trumbetaš 2010, 98): „Preko dana radnik a popodne kroničar, opisao je tako ne samo vlastiti život, već i na sav glas artikulirao veliku, skrivenu dramu milijuna svoje braće po sudbini, osuđenih na to da čitavo jedno životno razdoblje provedu kao bezlična radna snaga i anonimni strojevi za stvaranje novca.“

Nesporno je da su Trumbetaševa dela proistekla iz subjektivnog umetničkog doživljaja, koji uvek podrazumeva niz složenih transformacija prvobitnog, ne-umetničkog „materijala“, ali to ne dovodi u pitanje njihov status *kao dokumenta*, odnosno izvora od prvorazrednog značaja za razumevanje različitih načina artikulacije migrantskog identiteta. Uostalom, subjektivnost, koja se ispoljava kroz različite forme i žanrove pripovedanja u prvom licu ili pak kroz dubinske polustrukturirane terenske intervjuje, usmerava istraživačku pažnju s opšteg na pojedinačno, što zapravo i jeste jedna od karakteristika savremenog antropološkog pristupa migracijama. Drugim rečima, kako napominje Dragana Antonijević, upravo je interes za lično i pojedinačno ono što antropološku perspektivu istraživanja migracija razlikuje u odnosu na pristupe drugih disciplina:

[a]ntropologiju interesuje ko, kako i zašto emigrira, ona nastoji da kroz etnografiju iskustva shvati šta je to ‘biti migrant’, značenja koja sami migranti tome pripisuju, kako interpretiraju i konstruišu svoj identitet, kako tumače uslove bivstvovanja, te socijalne i kulturne promene koje rezultiraju iz susreta različitih migrantskih sredina i kulturnih vrednosti. (Antonijević 2013, 22)

Lična umetnička svedočenja o životu/ima radnih migranata predstavljaju podjednako vredan, premda žanrovski različit, materijal, kao i usmene životne priče migranata prikupljene na etnografskom terenu. Bretel i Holifild napominju da, iako pojedinačne životne istorije kao takve nisu uvek sasvim pogodne kao osnova za šire teorijske konstrukcije, one ipak omogućavaju uvid u bogatu teksturu življenog migrantskog iskustva i kulturnog konteksta kojim je odluka da se emigrira oblikovana (Brettell and Hollifield 2015, 15). Lične priče i svedočenja migranata su važni kulturni i istorijski dokumenti, posebno ako se ima u vidu da pripadnici imigrantskih populacija i etničkih manjina širom sveta neretko nisu imali mogućnost da u pisanom obliku zabeleže sopstvenu istoriju i da sami „progovore“ o sopstvenom iskustvu (Serikaku 1989, 71), najčešće zbog nedostatka resursa, vremena ili usled širih političkih okolnosti. Pored toga što, uz druge pisane ili vizuelne izvore, poput pisama, dnevnika ili porodičnih fotografija migranata, predstavljaju „ključna svedočanstva jedne skrivene istorije“ (Thomson 1999, 26) ove priče nam pružaju dragocene uvide u pogled na svet, osećanja, kulturne imaginarijume i stavove učesnika migracijskih procesa. Naučnici koji su se bavili prikupljanjem i analizom ličnih priča migranata ističu da one, bez obzira na mesto, vreme nastanka ili etničko poreklo migranata, poseduju karakteristične zajedničke obrasce, teme i motive, kao što su, recimo, pitanje jezika i identiteta migranata, idealizacija i nostalgija vezana za zemlju porekla itd. (Tannenbaum 2007). Kako pojedini autori tvrde, znanje o specifičnosti individualnog migrantskog iskustva zasigurno može doprineti potonjim generalizacijama na ravni grupnih iskustava, dok nam svedočenja o ličnom iskustvu pokazuju kako „migranti neprestano grade, ponovo stvaraju, povezu-

ju i sklapaju identitete iz različitih izvora često ih prožimajući dubokim ambivalencijama“ (Benmayor and Skotnes 1994, 15 prema Brettell and Hollifield 2015, 15). Drugim rečima, kako smatra Antonijevićeva, lične priče migranata omogućavaju nam da zađemo iza apstrakcija migracijskih teorija i proces migracije razumemo iz insajderske perspektive, lične tačke gledišta koja teorijske generalizacije „spušta na zemlju“ (Antonijević 2013, 27). Takvi narativi pružaju nam mogućnost da uronimo u unutrašnji svet migranata i steknemo dublje razumevanje onih aspekata njihovog života i identiteta koji su bili nevidljivi u kvantitativnim istraživanjima ili zanemareni u zvaničnim istorijama.

U prvom delu ovog rada razmatraju se nastanak i razvoj, kao i osnovne karakteristike književnosti koju su pisali ekonomski migranti u SR Nemačkoj. Zatim, pre nego što se pristupi tematskoj analizi zbirke *Pesme gostujućih radnika*, u kratkim crtama će biti predstavljena biografija Drage Trubmetaša jer je, kao što je već više puta istaknutno, ishodište njegove poezije snažno ukorenjeno u lično proživljenom, autobiografskom iskustvu. Trumbetašova biografija, u mnogim aspektima nalikuje „tipičnoj životnoj priči“ ne samo jugoslovenskih gastarbajtera već i ekonomskih migranata iz drugih zemalja u periodu nakon Drugog svetskog rata, kada su evropske države² uspostavile sistem regrutovanja privremenih radnika³ da bi ubrzale rekonstrukciju i ekonomski oporavak svojih zemalja i nadomestile gubitak ljudske i radne snage tokom rata (Castles 1986, 761–762). Takav sistem zapošljavanja nekvalifikovanih radnika iz pretežno južnoevropskih, nerazvijenih država a visokom stopom nezaposlenosti, podrazumevao je njihov privremeni boravak koji bi se okončao po prestanku potrebe

² Britanija, Belgija, Švajcarska i Francuska uvele su sistem privremenog regrutovanja radnika u ranom posleratnom periodu, dok su vlade Norveške i Nemačke potpisale bilateralne ugovore o privremenom zapošljavanju radnika sa Italijom, Španijom, Grčkom, Turskom, Marokom, Portugalijom, Tunisom i Jugoslavijom u periodu između pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka (Castles 1986).

³ Prema Kastelsu, radne migracije u Evropi mogu se podeliti na tri faze. Prva faza „masovne radne migracije“ u zapadnoevropske zemlje obuhvata period od 1945. godine, kao i potpisivanje bilateralnih sporazuma o zapošljavanju stranih radnika tokom pedesetih i šezdesetih godina. Druga faza, koju Kastels označava kao „faznu porodičnog sjeđinjavanja“, započinje sredinom sedamdesetih kada, uprkos zabrani daljeg zapošljavanja stranih radnika koja je od 1973/4. godine bila na snazi u svim zapadnoevropskim zemljama, dolazi do masovnijeg združivanja porodica gostujućih radnika. U želji da umanje izolaciju, uštede novac i koliko-toliko olakšaju nepovoljan položaj u stranoj sredini, radnici počinju da dovode svoje supružnike i decu koja su ostala u domovini. Tada, prema Kastelsu, privremeni radnici u najvećem broju slučajeva odlučuju da se trajno nastane u zemlji iseljenja. Njihovi supružnici na ilegalan način dolaze do zaposlenja a deca im polaze u zapadnoevropske škole što u konačnici rezultira trećom fazom migratornog procesa koju Kastels naziva „fazom trajnog nastanjanja i razvoja novih etničkih manjina (Castles 1986, 771).

za njihovim uslugama. Privremeni radnici iz Italije, Grčke, Portugalije, Španije, Turske i Jugoslavije zapošljavali su se u slabo plaćenim delatnostima – u građevinarstvu, rudarstvu, javnoj čistoći, tekstilnoj industriji, ukratko, obavljali su sve one teške, fizičke poslove za koje nisu bile potrebne posebne kvalifikacije i koje domaće stanovništvo nije htelo da radi (Castles 1986, 773; Dobrivojević 2007, 89; Heršak 1985, 15). Kako Kastels objašnjava (Castles 1986, 773), prvobitni cilj gostujućih radnika bio je da tokom perioda od tri do pet godina provedenom na privremenom radu u inostranstvu uštede dovoljno novca da po povratku u matične zemlje reše svoje egzistencijalne probleme, da kupe zemlju ili poljoprivredne mašine, izgrade kuću ili pokrenu sopstveni biznis. Većinu jugoslovenskih gostujućih radnika čekao je težak i slabo plaćen fizički rad u zemlji useljenja, svi oni su manje-više (ne)uspešno prošli kroz mukotrpan i spor proces adaptacije na novu, nepoznatu sredinu i bili izloženi različitim vidovima diskriminacije i marginalizacije u stranom okruženju (v. Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011; Ivanović 2012). Ipak, ono što Dragu Trumbetaša razlikuje od mnogih drugih jugoslovenskih gastarbajtera toga vremena, jeste priznanje koje je za života dobio kao jedan od najistaknutijih regionalnih predstavnika autsajderske umetnosti i hrvatske naive uopšte.⁴

Migrantska književnost u SR Nemačkoj – gostujući radnici kao pisci

Kad sam ja došao u Njemačku, još nitko nije pisao ili crtao. Poslije su se javili Turci. U Berlinu je to bio Aras Ören. Pisao je pjesme i izdao nekoliko knjiga kod Rotbuch Verlaga. Ja sam mu jednu ilustrirao. Poslije su se javili još neki. Bilo je i gastarbeitera i gastarbeiterica koji bi napisali po jednu knjigu, nešto o životu gastarbeitera. To sam ja sve pokupovao i pročitao, oko sto i pedeset knjiga. Talijani bi obično pisali o svojem selu, Turci o svojem, Grkinja bi pisala o nekoj svojoj Grkinji. Vidio sam dobre strane i loše strane takve literature. Ja sam pak od početka u ciklus o gastarbeiterima uključio i druge, ne samo Hrvate ili Jugoslavene. (Popović i Trumbetaš 2010, 106–108)

Iako se začeci migrantske književnosti u Nemačkoj javljaju početkom sedamdesetih godina prošlog veka u vidu različitih novinskih zapisa italijanskih ekonomskih migranata na njihovom maternjem jeziku, književna produkcija gostujućih radnika postaje predmet šireg akademskog interesovanja tek krajem osamdesetih godina (v. Teraoka 1987; Suhr 1989). Jedno od prvih pitanja koja su tom prilikom razmatrana jeste problem terminološkog određenja ove knji-

⁴ U Hrvatskom muzeju naivne umetnosti u Zagrebu je 2017. godine priređena izložba pod nazivom „Otuđeni životi” u čast osamdesetogodišnjice rođenja Drage Trumbetaša (Banić Grubišić 2018, 27).

ževnosti. Kako ističe Teraoka, različite interpretacije fenomena književnosti migranata direktno zavise od kulturne i političke pozicije iz koje mu se pristupa, drugim rečima, „ono što se naziva 'književnošću gastarbajtera' je zaista predmet sporenja i svi zahtevi koji se tiču njenog imenovanja su duboko strateški i politički“ (Teraoka 1987, 82). Pitanje najprikladnijeg izraza kojim bi se ona bliže opisala, kao i interpretativnog okvira koji nameću žanrovske etikete, i danas je predmet diskusije među naučnicima koji se bave ovim poljem „nemačke“ književnosti (v. Bayer 2004; Sievers 2008). Naime, od osamdesetih godina korišćeni su različiti nazivi za ovu književnost – *književnost gastarbajtera*, odnosno *književnost gostujućih radnika* (*Gastarbeiterliteratur*), *književnost stranaca* (*Ausländerliteratur*), *književnost migranata* (*Migrantenliteratur*), *književnost stranaca koji pišu na nemačkom jeziku* (*Literatur deutschschreibender Ausländer*) itd. Prema mišljenju pojedinih teoretičara, ova žanrovska određenja su ili preuska (Suhr 1989, 74), ili su u suštini paternalistička, pa čak i rasistička, jer impliciraju da su književni tekstovi koje su pisali gostujući radnici u Nemačkoj manje vredni u odnosu na nekakvu kulturno homogenu „pravu“ nemačku književnost. S druge strane, postojećim nazivima bi se moglo zameriti i to da su skovani kao krajnje uopšteni termini koji doprinose zanemarivanju krupnih socioekonomskih, etničkih, kulturnih, rodnih ili generacijskih razlika između autora (Fischer and McGowan 1995, 42).

Razvoj književnosti ekonomskih migranata u Nemačkoj kretao se u tri smeru, to jest, u zavisnosti od kulturne i ideološke/političke pozicije autora i izdavača moguće je izdvojiti tri različite perspektive popularizacije književnosti gastarbajtera (Teraoka 1987). Na prvom mestu treba pomenuti pionirski rad u polju gastarbajterske književnosti turskog autora Juksela Pazarkaje, kao i izdanja *Ararat* izdavačke kuće u okviru koje su se na nemačkom jeziku objavljivala dela klasične turske literature (Teraoka 1987, 85). Kako objašnjava Teraoka, Pazarkaja je zagovarao stanovište da gastarbajterska književnost treba da bude globalnog a ne lokalnog usmerenja, da teži isticanju univerzalnih, humanističkih vrednosti pre nego naglašavanju kulturnih, nacionalnih ili klasnih razlika, i da pri svemu tome služi kao svojevrsni faktor ujedinjenja između imigranata i pripadnika većinskog društva (Teraoka 1987, 87). Nasuprot ovoj perspektivi, koja u fokus stavlja interkulturno razumevanje i razmenu, nalazi se opoziciona retorika grupe pisaca okupljenih oko Franka Biondija i Rafika Šamija. Oni su početkom osamdesetih pokrenuli književni serijal pod nazivom *Südwind-Gastarbeiterdeutsch* pod čijim okriljem su se objavljivala dela stranih autora. Pored toga, učestvovali su i u osnivanju udruženja „PoliKunst“ (*Polynationaler Literatur und Kunstverein*) koje je okupljalo strane umetnike (Suhr 1989, 80). Kako piše Teraoka, ova grupa pisaca udružila se sa jasnim političkim ciljem pisanja književnih dela u kojima će se kritikovati težak položaj radnika i koja će potencijalno doprineti razvoju snažnije solidarnosti među njima (Teraoka

1987). Tekstove su objavljivali na nemačkom jeziku i smatrali su da je osnovna svrha ovih dela „podizanje svesti o teškoj situaciji radnika“ (Suhr 1989, 79). Za razliku od pomenutih autora migrantskog porekla, književni teoretičari Instituta za nemački kao strani jezik u Minhenu čine treću grupu koja se ovim poljem nemačke književnosti bavila isključivo iz naučne perspektive. Prema tim teoretičarima, nemački kao drugi jezik bio je osnovni (i dovoljni) kriterijum pri određivanju gastarbajterske književnosti, bez razlike da li su u pitanju književni tekstovi koje su pisali pripadnici druge generacije turskih gastarbajtera ili su to pak pisanja diplomca školovanog na Stanfordu koji se nalazi na jednogodišnjoj razmeni u Nemačkoj (Teraoka 1987, 95).

Važno je napomenuti da su svi pregledni radovi koji obrađuju fenomen književnosti gastarbajtera u Nemačkoj (Teraoka 1987; Suhr 1989; Fischer and McGowan 1995) posvećeni uglavnom književnim delima koje su pisali turski i italijanski pisci migranti (ili pisci migratornog porekla), s izuzetkom nekolicine referenci na pisce radnike poreklom iz Portugalije i sasvim kratkim osvrtom na delo Vere Kamenko u kontekstu feminističke perspektive istraživanja odnosa književnosti i migracija. Književni rad Drage Trumbetaša, iako je on stvarao u isto vreme kada i njegove turske i italijanske kolege, u ovim studijama se ni ne pominje. To je delom zato što je, u odnosu na druge migrantske književnosti, književna produkcija jugoslovenskih ekonomskih migranata⁵ prvog talasa u SR Nemačkoj siromašna i svodi se na svega nekoliko autora: pored Trumbetaša, drugi autor koji je pisao o migrantskom iskustvu iz prve ruke je hrvatski novinar Ivan Ot⁶, čiju je zbirku kratkih priča pod naslovom *Gastarbajterske priče* (Ott 2014) ilustrovao upravo Trumbetaš. U Otovim pričama opisani su doživljaji jugoslovenskih radnika koji su tokom šezdesetih godina boravili na privremenom radu u Nemačkoj, ilegalni načini prelaska državne granice, odnos gostujućih radnika prema većinskom društvu, povratak, odnosno reemigracija jugoslovenskih gastarbajtera, načini provođenja praznika i svakodnevnog vremena u Nemačkoj itd. Roman *Taksist od Minhena* iz 1980. godine, Romano

⁵ Što se tiče prvog talasa ekonomskih migranata iz SFRJ koji su se bavili pisanjem treba pomenuti i građevinskog radnika i stolara Radeta Adamovića koji je šezdesetih godina prošlog veka migrirao u Francusku. Adamović je objavio tri romana o sopstvenom iskustvu radnika na privremenom radu u inostranstvu („I ovdje i tamo“, „Dva prazna groba“, „On i ja“). Kada je reč o novijoj ekonomskoj emigraciji devedesetih, bečki taksista i osnivač kulturnog udruženja „Reč, boja, ton“ Darko Markov napisao je roman „Sumrak u bečkom haustoru“ (Markov 2010; v. Kovačević i Antonijević 2018).

⁶ Ipak, Ot se ne može nazvati „piscem gastarbajterom“ u strogom smislu te reči. Naime, iako je iz političko-ekonomskih razloga početkom šezdesetih godina prošlog veka migrirao u Štutgart, Ot se od 1971. godine bavi novinarskim poslom kao inostrani dopisnik i aktivno je uključen u rad sportskih, književnih i kulturnih nemačkih i hrvatskih udruženja.

Mrkića takođe je nastao na osnovu biografskog iskustva autora koji je preko dvadeset godina radio kao taksista u Nemačkoj. Vera Kamenko, poreklom iz Sombora, bila je jedna od retkih ekonomskih migrantkinja prvog talasa koja je u formi autobiografije ostavila trag o svom gastarbajterskom životu, radu u nemačkim fabrikama, okolnostima koje su dovele do toga da do smrti prebije svog sedmogodišnjeg sina, trogodišnjem boravku u nemačkom zatvoru, deportaciji i povratku kući. Vera Kamenko, poput mnogih tadašnjih gostujućih radnica, bila je neobrazovana i nije govorila nemački jezik. Autobiografiju *Rat između nas. Autobiografija jugoslovenske radnice (Unter uns war Krieg: Autobiografie e. jugoslaw. Arbeiterin)*, objavljenu 1978. godine, napisala je na izrazito lošem nemačkom jeziku tokom boravka u zatvoru. Okolnosti u kojima je ovo delo nastalo, specifičan način pisanja i odnos prema nemačkom jeziku, kao i potonje uredničke intervencije Merijan Hercog na tekstu, navele su S. Fišer i M. Mekgoveni na zaključak da autobiografija Vere Kamenko predstavlja „distinktivni čin otpora protiv socijalne i lingvističke ekskluzije“ (Fischer and McGowan 1995, 49). Vilson (Wilson 1991, 612) ističe da je analitička vrednost autobiografije Vere Kamenko, pored toga što predstavlja jednu od prvih književnih ekspresija nemačkih gastarbajtera, sadržana upravo u tome što je napisana iz rodne perspektive, iz pozicije „nečujne“ i marginalizovane migrantkinje koja ipak piše o svom životu i iskustvu. Autobiografija Vere Kamenko oblikovana je „ukrštanjem roda, klase i rasne opresije“ i stoga, prema istoj autorki, predstavlja svojevrsni kamen temeljac i inspiraciju za buduća pisanja o sopstvenom životu gostujućih radnika/ca. Ovi romani, kako smatraju Kovačević i Antonijević (Kovačević i Antonijević 2018, 60, 42), predstavljaju izvore za razumevanje identitetskih nedoumica gastarbajtera, odnosno, mogu se posmatrati kao „potencijalni utemeljivači ili reperi identitetskih strategija gastarbajtera“, čime gastarbajteri kao pisci preuzimaju ulogu u kreiranju i konstrukciji identiteta sopstvene grupe.

Drago Trumbetaš (1938 – 2018) – od gosta radnika do svestranog umetnika

Život Drage Trumbetaša bio je ispresecan neprekidnim kretanjima na relaciji SFRJ – SR Nemačka, promenom različitih vrsta poslova, kao i porodičnim i ličnim tragedijama i problemima. Navedene okolnosti, pored političke i ekonomske situacije, kako u zemlji matici tako i u zemlji useljenja, dovele su do toga da Trumbetaš provede veći deo radnog života u migraciji s prekidima. Tokom svog migrantskog života, Trumbetaš je od radnika različitih slabo plaćenih i teških fizičkih poslova, preko ideološki nepodobnog političkog zatvorenika, postao međunarodno priznati likovni umetnik koji je, pored bavljenja likovnim stvaralaštvom, pisao i romane, kratke priče, pesme i drame.

Drago Trumbetaš, poreklom iz hrvatskog sela Velika Mlaka, rođen je 1938. godine. Po završetku Grafičke industrijske škole u Zagrebu 1956. godine zaposlio se kao ručni slugač u Grafičkom zavodu Hrvatske. Nakon kratkog boravka u Austriji i odsluženja vojnog roka radio je kao grafički urednik nekoliko časopisa i kao geodetsko-tehnički crtač u Zavodu za komasacije SRH. Trumbetaš prvi put odlazi na privremeni rad u inostranstvo 1966. godine i zapošljava se kao radnik na pakovanju robe i peglar u jednoj tekstilnoj fabrici u Frankfurtu. U istoj fabrici radila je i njegova supruga kao krojačica. Krajem godine kratko se vraća u Hrvatsku zbog bolesti i smrti trogodišnje ćerke, ali kako ne uspeva da pronađe posao u domovini, ponovo odlazi u Nemačku i zapošljava se u štampariji. Dve godine kasnije nastaju njegovi prvi crteži na kojima beleži svakodnevni život i probleme jugoslovenskih gastarbajtera. U Hrvatsku se vraća 1971. godine zbog bolesti sina i oca. Početkom 1973. godine zbog nemogućnosti zaposlenja u domovini ponovo odlazi u Frankfurt i počinje da radi kao ručni slugar. Trumbetašova prva samostalna izložba priređena je u Nemačkoj 1975. godine, a dve godine kasnije objavljena je njegova prva knjiga crteža o gastarbajterima. U nemačkim časopisima i novinama počinje da objavljuje pesme 1979. Iste godine započinje rad na drami *Sadisti* (izvedena je 1986. godine u subotičkom pozorištu pod nazivom *Nepušač*). Sredinom 1980. godine vraća se u Hrvatsku, kada je zbog posedovanja emigrantskih časopisa uhapšen i osuđen na godinu i po dana zatvora. Jedno kratko vreme, 1983. godine, proveo je kao politički zatvorenik u zatvoru Stara Gradiška. U Frankfurt ponovo odlazi 1987. i skoro godinu dana bezuspešno pokušava da iznajmi stan i nađe stalni posao. Kako navodi u svojoj autobiografiji, tokom ponovnog boravka u SR Nemačkoj radio je brojne poslove – bio je zaposlen kao moler, blagajnik u garaži, čistač WC-a, stepenica i hala, hauzmajstor, monter-slagar, noćni istovarivač kamiona, pisac zidnih tekstova itd.

Prema sopstvenim rečima „u domovini je često bio zabranjivan“ – na primer, u periodu od 1971. do 1990. godine bilo je zabranjeno priređivanje njegovih samostalnih izložbi u Velikoj Gorici, a 1980. godine časopis „OKO“ odbio je da objavi *Gastarbajterske pesme* (Trumbetaš 2001, 371–376; Trumbetaš 2009, 358–359). Trumbetaš je priredio preko sto samostalnih izložbi u Evropi, tridesetak izložbi u Hrvatskoj i učestvovao na oko 160 zajedničkih izložbi u Hrvatskoj i inostranstvu. Književno stvaralaštvo Drage Trumbetaša čini četvorotomni roman pod naslovom *Pušači i nepušači: roman o gastarbajterima*, drame *Sadisti*, *Lopov* i *Der Kassierer*, knjiga pesama *Pesme gostujućih radnika*, kao i dnevnik sa skicama na 2140 stranica. Njegov život i rad bili su predmet obrade u nekoliko dokumentarnih filmova i TV emisija, 2002. godine dobio je Nagradu za životno delo Zagrebačke županije, a 2016. godine u Muzeju istorije Jugoslavije u sklopu izložbe „Jugo moja Jugo – gastarbajterske priče“ postavljena je rekonstrukcija sobe koju je Trumbetaš iznajmljivao dok je živio u SR Nemačkoj (Banić Grubišić 2018, 27). Preminuo je 2018. godine u Zagrebu.

Tematska analiza pesama – fabričke balade iz jutarnje smene

Pitao me što to zapisujem, a ja bih mu odgovorio „ono što ti govoriš, to mora ostati kao dokument, jer si mene vrijeđao“. (Popović i Trumbetaš 2010, 106)

Tada su me kolege u slagarni počeli vrijeđati, ponižavati. Od toga sam dobio čir na želucu i morao otići liječniku. Bilo nas je trideset slagara i metera koji su prelamali *Rundschau*. Svi su me ponižavali: „Pljuješ na ruku koja te hrani. Mi ti dajemo radno mjesto, dajemo ti sobu, dajemo ti krevet, jedeš našu hranu i plaćamo te.“ (Popović i Trumbetaš 2010, 105)

Dvojezična vizuelno-poetska zbirka *Pesme gostujućih radnika* obuhvata 21 pesmu.⁷ Pesme su nastale u periodu od 1969. do 1980. godine za vreme boravka Drage Trumbetaša na privremenom radu u SR Nemačkoj. Iako su pojedine pesme ranije štampane u nekolicini nemačkih listova, ova knjiga Trumbetaševe sabrane poezije je prvi put objavljena 1995. godine u izdanju *Glasnika Turopolja*, izdavačke kuće iz Velike Gorice u Hrvatskoj. Svaka pesma je ilustrovana određenim crtežom iz Trumbetaševe „Gastarbajterske serije“ koji se odnosi na njenu neposrednu temu. To su uglavnom crteži na kojima su prikazani različiti aspekti svakodnevnog života prvog talasa jugoslovenskih ekonomskih migranata u Nemačkoj, kao što su posao, stanovanje i načini provođenja slobodnog vremena gastarbajtera, njihovi socijalni odnosi u novoj sredini, problemi otežane integracije i odnosa sa većinskim društvom itd. (v. Banić Grubišić 2018). Raspored pesama u zbirci je takav da su najpre date pesme na nemačkom, a potom na hrvatskom jeziku. Objavljivanje gastarbajterske književnosti dvojezično ili samo na nemačkom jeziku bila je uobičajena izdavačka praksa osamdesetih godina u Nemačkoj, bez obzira na to da li su izdavači i urednici zagovarali poziciju „međukulturne razmene i razumevanja (Izdavačka kuća *Ararat*) ili gastarbajtersku književnost posmatrali kao vid „kulturnog otpora“ (*Südwind-Gastarbeiterdeutsch* i *PoliKunst*). Prema Tompsonu, praksa dvojezičnog objavljivanja migrantskih narativa može se tumačiti kao svojevrsna politička strategija. Bilingvalna forma im omogućava dvostruku prijemčivost – lična svedočenja migranata nisu više dostupna samo članovima njihove sopstvene etničke grupe, već funkcija ovih svedočenja postaje, pored afirmacije autora i osnaživanja grupnog identiteta, javno prepoznavanje i razumevanje ignorisanih i „utišavanih“ kolektivnih iskustava migranata, i usmeravanje pažnje na različite oblike marginalizacije i diskriminacije u većinskom društvu (Thompson 1999, 31).

⁷ Pesme koje sačinjavaju ovu zbirku su: *Gastarbeiter; Tko je tamo?; Arššprache; Šajzangst; Njemačka radnička balada; Da li ste već prdnuli?; Smisao života; Svaki dan praznik; Poslije jutarnje smene; Lijeni Aršloh K.; U kantini; Lukavi Hajni; Stanislavov dan; Saobraćajni prekršaj; Traktat o psu; U autobusu; Souvenir iz Turske; Bogat i imućan; Niks tancen; Muka i Moj testament.*

Iako su pesme u zbirci prvo štampane na nemačkom jeziku, zbog čega se može steći pogrešan utisak da hrvatska verzija predstavlja prevod sa nemačkog, gotovo je izvesno da je Trumbetaš svoje pesme izvorno pisao na maternjem jeziku, odnosno na „jeziku“ koji bi se najbliže mogao odrediti kao takozvani „gastarbajterski jezik“ (o dijasporalnom jeziku jugoslovenskih ekonomskih migranata u Nemačkoj v. Vuletić 2016). Naime, njegov poetski izraz prožet je mnogim pohrvaćenim nemačkim rečima, zatim tzv. preključivanjem kodova (*code-switching*⁸), naizmeničnim prelaženjem iz nemačkog u hrvatski jezik, odnosno, nasumičnim mešanjem hrvatskih i nemačkih reči, koje su ponekad transkribovane, a ponekad ostavljene u izvornom pisanom obliku.

Drago Trumbetaš je nastojao da pesme piše na isti način kao što je i crtao – sirovo, ogoljeno i bez ulepšavanja. Uz sve razlike između vizuelnog i verbalnog medija, moglo bi se reći da su glavne stilske odlike njegovog likovnog pripovedanja – „veristički pristup, kombinacija teksta i slike, i jasne, oštre konture bez senčenja“ (Banić Grubišić 2018, 32) zastupljene i u njegovoj pesničkoj zbirci. U *Pesmama gastarbajtera* prisutna je težnja autora da što plastičnije i neposrednije predstavi događaje i osećanja. Pri tome, deskripcija je krajnje svedena, njegov jezik je upadljivo nefigurativan, a stil minimalistički – pesme se čitaju kao niz svakodnevnih zabeleški i uzgrednih opservacija: Trumbetaš je pljunuo u kašiku u kantini, Hanc je u fabričkoj sali prdnuo, Najdu iz Makedonije je nepravedno napisana saobraćajna kazna, a Tonček je kupio televizor. U tim pesmama, koje su istovremeno prožete i humorom i pesimizmom, Trumbetaš prikazuje sopstveni doživljaj nove i nepoznate sredine, opisuje različite probleme sa kojima se gostujući radnici suočavaju (neplaćeni prekovremeni rad i druge primere narušavanja radničkih prava), gastarbajtersku svakodnevicu provedenu u fabrici (težak fizički rad, ali i fabrička druženja radnika migranata različite etničke pripadnosti), odnos poslodavaca prema gostujućim radnicima, negativne stereotipe koje većinsko društvo ima prema migrantima i diskriminaciju i marginalizaciju kojoj su, prema autoru, oni izloženi. Ukratko, ove pesme govore o usamljenosti, beznađu i poniženosti gostujućih radnika. U njima Trumbetaš progovara o sopstvenim osećanjima, koja su vezana uz iskustvo bivanja gastarbajterom, o depresiji nastaloj usled nemogućnosti da se izbori sa svojom novom pozicijom u stranom okruženju. Dominantne teme Trumbetašove poezije su kritika zapadnog kapitalističkog društva i eksploatacije radnika, negativnog odnosa većinskog stanovništva prema gastarbajterima, kao i problemi koji se tiču jezika i identiteta gostujućih radnika u stranom okruženju.

⁸ Kako piše Vuletić, „mešanje/ preključivanje kodova“ kod mnogih bilingvalnih govornika čini standardni jezički repertoar i predstavlja „prirodnu posledicu dugogodišnjeg i intenzivnog jezičkog kontakta“ u bilingvalnoj zajednici (Vuletić 2016, 607–608).

Biti „nemušti“ gastarbajter
– između dve države i dva jezika

Kao što je pomenuto, odnos prema identitetu i maternjem jeziku u zemlji imigracije predstavlja takoreći univerzalnu temu narativa o ličnom iskustvu migranata. Ta tema prožima i celokupnu Trumbetaševu poeziju, kao i druge vidove njegovog umetničkog izražavanja. Zbirka se otvara pesmom „Gastarbeiter“. Uz nju je istoimeni crtež na kojem je prikazan čovek koji četvoronoške puzi u tami. Jednostavno i sasvim kratko Trumbetaš piše:

Čovjek čudnovat
hoda
na dnu života

Prema Trumbetašu, gastarbajteri su *ljudi sa samog dna* (v. Wallraff 1986) koji se nalaze na najnižem stupnju društveno-ekonomske lestvice, i poziciju u kojoj se nalaze radnici na privremenom radu u Nemačkoj on vidi kao potpuno bezizlaznu. Tako, recimo, u pesmi „Poslije jutarnje smjene“ gastarbajterski život je izričito označen kao zatvor:

Kada će ovaj
gastarbajterski zatvor
prestati?
Kada ću ja
konačno biti fraj
i otići
nahauz?

Pesma „Moj testament“, koja bi se mogla nazvati svojevrsnom Trumbetaševom „migrantskom zaostavštinom“, veoma slikovito predočava njegova osećanja izolovanosti i nepripadanja u zemlji imigracije:

Kada umrem
ne smije me nitko dodirnuti.
Čak ni moj abtajlungslajter.
Kada umrem
ne smije me nitko pomilovati.
Čak ni moj šihtfirer.
Kada umrem
ne smije me nitko prati.
Čak ni moj vorarbajter.
Kada umrem
razbacajte moj pepeo
na asfaltu
između Banofa

i Bergerštrase.
Tako možete svi
i dalje po meni gaziti
kao što ste
uvijek činili.

Pitanje očuvanja maternjeg jezika u stranom oruženju tematizovano je u pesmi „Arššpraha“:

Dobro jutro,
pozdravio sam
rano u pola osam
u slagarni.
Bunna dimminiata,
odgovori Dimitriju.
Kalimera!
odazove se Andronis.
Buenos dias,
reče Antonio
i mi se smijasmu,
mi gastarbajteri.
Govorite doječ!
prodere se Siegfried,
govorite pravi njemački jezik
a ne taj guzičarski,
kojeg ni jedan normalan čovjek
ne razumije!

Trumbetaševe pesme, bilo da su pisane u prvom licu ili ne, veoma dobro ilustruju kompleksnost i ambivalentnost migrantskih osećanja pripadanja i njihovu razapetost između dve države i dva jezika. Jugoslovenski gastarbajteri su, kako domaća istraživanja ove populacije pokazuju, kao uostalom i svi migranti, pojedinci koji poseduju višestruke identitete i koji život provode „dvostruko ukorenjeni“, u neprestanom kretanju između „ovde“ i „tamo“, naposljetku bivajući (i u prostornom i u identitetskom smislu) „(n)i tamo (n) i ovde“ (v. Kovačević i Krstić 2011; Antonijević 2011; Antonijević 2013). Najveći problem većine pripadnika prve generacije predstavljao je strani jezik, i mnogi od njih, kako beleže Kovačević i Antonijević (2018, 47), nisu naučili da čitaju i pišu na jeziku zemlje domaćina što im je dodatno otežavalo adaptaciju u stranoj sredini i pojačavalo njihov osećaj izolovanosti i izmeštenosti. Popović u tekstu *World according to Trumbetaš* gastarbajtera opisuje na sledeći način: „on je slika i prilika šutljivog, u stvari nijemog samca koji u zoru stoji na peronu prigradske željeznice ili stanici autobusa koji će ga odvesti do vrata tvornice. Popodne u obližnjem supermarketu šutke i

dezinteresirano kupuje dvije tri namirnice i odlazi u svijet svojih nijemih večeri” (Popović 2007, 104). Za Trumbetaša „biti gastarbajter“ pre svega označava jednu bezizlaznu poziciju, paradoksalnu zarobljenost u položaju koji je isprva trebalo da bude privremen, ali se ispostavlja stalnim. Za nje ga biti gastarbajter znači biti ponižen, izolovan i lišen predašnjeg identiteta, pretvoren u robu – koja se, kao i svaka druga roba, kupuje/uvozi i odbacuje (v. crtež „Roba za izvoz⁹”). Jednom rečju, kako je to istakao Ivanović, u zemljama useljenja strani radnici su posmatrani kao „najamna snaga koja će se po potrebi unajmljivati, a kada je nepotrebna – otpuštati“ (Ivanović 2012, 9). Njihov „liminalni identitet“ (Antonijević 2011) oblikovan je nameravanom privremenoću njihove migracije, odnosno, ekonomsko-političkim razlozima njihovog odlaska na rad u inostranstvo, i stoga se njihov status može opisati kao „trajna privremenost koja utiče na dubok osećaj izmeštenosti iz obe sredine: od domaće su se otuđili, a u stranoj sredini se nisu dovoljno akulturisali da bi se ležerno osećali kao korisnici i/ili pripadnici nove kulture“ (Kovačević i Antonijević 2018, 44).

Paradoksalno, u Trumbetaševoj poeziji stigmatizujući termin „gastarbajter“ se, tek doduše u naznakama, pomalja kao moguće obeležje ponosa, i to ne u smislu manjinske politike identiteta – njegov poetski fokus nije na etničkim markerima već na klasnim, on pre putem strateškog korišćenja ovog termina izražava ličnu pobunu protiv zapadnog kapitalističkog sistema i bori se za veća prava radnika. Za Trumbetaša „biti gastarbajter“ i pisati pesme o tom iskustvu je prevashodno sredstvo za političku borbu, dokazivanje eksploatacije radnika i poziv na rušenje kapitalizma. Upravo ovo otvoreno i prenaplašeno insistiranje na klasi a ne na etnicitetu kao osnovnog faktora izgradnje migrantskog identiteta osvetljava kompleksnost identitetskih pregovaranja pretočenih u umetnički izražaj budući da Trumbetaš, poput mnogih jugoslovenskih gastarbajera prvog talasa (v. Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011), nije uzeo državljanstvo zemlje prijema. Naime, kako u jednom intervjuu kaže: „Ja nisam tražio državljanstvo. Ja sam Hrvat, a ne Nijemac, što ću uzimati državljanstvo pa da budem Nijemac. To nikad nisam htio. Imam samo stalnu dozvolu boravka“ (Popović 2010, 104). Ipak, u njegovim stihovima nema emotivnih osvrta na Hrvatsku niti čežnje i tuge za napuštenim zavičajem.

⁹ Na ovom crtežu je prikazana konzerva u kojoj su poput sardnina spakovani gostujući radnici. Na konzervi velikim štampanim slovima piše „Garantiert dritte Klasse. GASTARBEITER in Öl. Ohne Rückgrat mit Haut“ („Zagarantovana treća klasa. Gost-radnik u ulju. Bez kičme sa kožom”) i „Getestet und amtlich geprüft“ („testirani i zvanično pregledani”). Prema Trumbetašu, gastarbajteri su doživljeni kao „treća klasa”, oni su radnici niskih kvalifikacija i obrazovanja, izvozna roba za korišćenje na inostranom tržištu (Banić Grubišić 2018, 35).

Fabrička svakodnevica
– gastarbajterska klasa (ne) odlazi u raj

Pored problema koji se tiču identiteta i odnosa prema jeziku, zajednička nit gotovo svih pesama koje čine ovu zbirku jeste otvorena kritika lošeg položaja radnih migranata u SR Nemačkoj. U njima Trumbetaš nastoji da skrene pažnju na teške uslove rada gastarbajtera prvog talasa, izražava neskriveni prezir prema nemačkim poslodavcima i poziva na veću solidarnost radnika u borbi protiv kapitalizma. Na primer, u pesmi „Njemačka radnička balada“ Trumbetaš ukazuje na nejednaki tretman domaćih radnika i gastarbajtera. Gostujućim radnicima, prema Trumbetašu, bili ona nevidljiva uvozna roba koja je služila za izgradnju i oporavak nemačke ekonomije u posleratnim godinama:

Doduše (štampano sitnim slovima)
obavlja još oko 3 koma šest miliona Nijemaca
„šihrtarbajt“.
Ali njihov broj se stalno smanjuje.
(Pitam se gdje su gastarbajteri?)
I već se govori (zamislite!) o tome,
da svaki njemački radnik,
jednom u njegovom radnom vijeku, dobije
plaćeni dopust od godinu dana.
A gdje su gastarbajteri? – pitam još jednom.
Zar nisu milioni gostujućih
radnika također radili ovdje?
Hoće li i oni dobiti uskoro
„urlap“ od jedne godine?
Ne! To nije za budale!

Trumbetaševe pesme govore o tome da za gastarbajtere nema života izvan rada, fabrika je prikazana kao centar njihovog postojanja u zemlji imigracije, a rad kao jedini smisao života – kako u istoimenoj pesmi piše Trumbetaš:

Još jedan tjedan
i Filip ide u rentu.
Pitam ga: „Što ćeš sada arbajten
kod toliko slobodnog cajta?
Imaš li neki hobby
ili nešto
za tratiti vrijeme,
nekakvo zanimanje?“
“Najn!“, reče on,
„nemam nikakav hobby,
nikakvo zanimanje.
Opet dolazim u drukeraj.
Bit ću ispomoć,

srijedom popodne,
 četvrtkom navečer,
 petkom u jutro.
 To je smisao
 mogeg života.
 Arbajt je za mene
 sve!

U pesmi „Šajzangst“ koja čini najdužu pesmu zbirke, iako nesumnjivo pre-naglašeno, možda je najslikovitije opisana nezavidna radnička svakodnevnica u fabrici, onako kako ju je sam Trumbetaš video i doživeo. U datoj pesmi, nabrajajući dane u nedelji, Trumbetaš do najsitnijih detalja opisuje njegove stomačne probleme dok neispavan, u „omrzutoj Fabrik“ u pola šest ujutru „opet stoji na flizbandu“ i iz „straha od arbajcplaca ne može šajzen“. Ukratko, radni uslovi gastarbajtera u Nemačkoj bili su za Trumbetaša do te mere teški i ograničavajući da su ga sprečavali i u obavljanju fizioloških potreba:

U nedjelju navečer
 zatvorila mi se stolica:
 nisam mogao šajzen
 jer sam znao
 da u ponedjeljak u jutro
 opet moram „u Fabrik“ – raditi.

...
 Planirani „iberštundi“
 stiskali su želudac
 a „šihftfirer“ se derao prije ručka
 opet na mene, i
 ja sam jedva nešto pojeo u
 toj zadimljenoj kantini, a
 od svih tih debelih šefova
 nabreklih lica u
 bijelim košuljama
 i s kratkim frizurama,
 laganih pokreta,
 mrtvih očiju
 gadilo mi se.

...
 U subotu, rano, bio je uvijek „fajertak“
 za mene. Tog dana nisam morao raditi na
 „flizbandu“.
 Nisam morao rano ustati i
 pred „šihftfirerom“ drhtati.
 Subotu u jutro mogao sam
 konačno šajzen.
 Subota je bila jedini dan

u cijelom tjednu kada
sam mogao šajzen,
cijeli dan šajzen!

Živjela pasja ljubaf – stereotipi, marginalizacija i diskriminacija gostujućih radnika u SR Nemačkoj

Gastarbeiter je tip čovjeka koji nema psa. Ali, odjednom, ima djecu. I tad ulazi u dubinu i dramu svijeta u koji je došao. (Popović 2007, 115)

Kao što je već istaknuto, Trumbetaš u pesmama koje čine ovu zbirku izražava neskriveno nezadovoljstvo zbog načina na koji se većinsko društvo odnosi prema gastarbajterima. Ideja vodilja njegovog stvaralaštva jeste da dokumentaristički predstavi okruženje i uslove života gostujućih radnika u SR Nemačkoj. Kako i sam u jednom intervjuu kaže: „A na poslu bilo je vrijeđanja, od kolega Nijemaca. Ja sam to sve zapisivao i crtao. Oni nisu razumjeli zašto, a ja sam govorio: 'Pišem ono što govoriš. To je za mene dokument, to mi treba' (Popović 2010, 102). Trumbetaš o ličnom iskustvu diskriminacije i marginalizacije progovara pišući pesme o psima kao kućnim ljubimcima u Nemačkoj koji predstavljaju čest motiv i njegovih crteža (v. „Sakupljač krankfurtskog pasjeg dreka”; „Gledaj! Smetlar-govnar”). Naime, Trumbetaš je jedno vreme u Nemačkoj radio i kao komunalni radnik, te je tokom čišćenja javnih površina često sakupljao njihov izmet. Prema njemu, većinsko nemačko društvo se prema psima odnosi mnogo bolje nego prema gastarbajterima ili, kako je to istakla Teraoka, „psi u Nemačkoj su tretirani sa većom empatijom nego strani radnici“ (Teraoka 1987). Tako u pesmi „Traktat o psu“ Trumbetaš opisuje život kućnih ljubimaca, koji mu se čini lagodan, naspram mučnog i bednog života gostujućih radnika u Nemačkoj koji se mogu unajmljivati i otpuštati po potrebi:

I, sada vas sve da pitam, da li bi
vi radije bili psi nego ljudi?
Jer su ovdje, u Frankfurtu, psi
mnogo važniji od ljudi.
Ljude možeš zamijeniti,
pse nikada!

Jednom rečju, prema Trumbetašu, gastarbajteri su ti koji žive pasjim životom, a ne psi. U pesmi „Souvenir iz Turske“ on ponovo na primeru nemačkih kućnih ljubimaca progovara o nezavidnom položaju ekonomskih migranata:

Psi uživaju
što gastarbajteri u

Dojčland nikada
 uživati neće: „ljubať“
 Zato kličem:
 živjela pasja ljubaf!

U Trumbetaševoj umetničkoj viziji, gastarbajteri život u imigraciji provode u svom strogo odeljenom svetu, bez ostvarivanja dubljih kontakata i veza s Nemcima. Kao i na njegovim crtežima, on odnos gastarbajtera i pripadnika većinskog društva prikazuje isključivo kroz njihovu interakciju s nadzornicima na poslu ili kroz susrete s pripadnicima nemačke vlasti (v. Banić Grubišić 2018, 38). Tako je u pesmi „Saobraćajni prekršaj“ opisan nesporazum do kojeg je došlo usled nepažnje prilikom vožnje bicikla i susret gastarbajtera sa policijom:

„Prijatelji?“ upita policajac.
 „Mi nismo tvoji prijatelji!
 Tvoji prijatelji su tamo
 od kuda si došao!

Kako primeri ovih pesama pokazuju, osnovna Trumbetaševa namera jeste da prikaže jednu sirovu predstavu mučne i prljave radničke realnosti, ideološka pozicija iz koje stvara je jasno izražena, a krajnji proizvod su socijalno angažovane pesme koje su posvećene kritici izrabljivanja radnika i odnosa većinskog društva prema njima. Neosporno je da su se jugoslovenski gastarbajteri prve generacije često susretali sa lošim radnim i nezavidnim životnim uslovima u SR Nemačkoj, počevši od kolektivnog smeštaja u getoiziranim hajmovima do eksplicitne zabrane ulaska u pojedine nemačke lokale (Ivanović 2012, 237). Ipak, uprkos postojanju institucija koje su brinule o zaštiti prava jugoslovenskih radnika i nastojale da im koliko-toliko olakšaju život u novoj sredini (konzularno-diplomatska predstavništva, sindikati, karitativne organizacije i dr.) subjektivan doživljaj jugoslovenskih gastarbajtera bio je da su prepušteni sami sebi (Ivanović 2012, 150). Na takve predstave o stranoj sredini uticali su različiti ekonomski, socijalni i kulturni faktori. Jugoslovenski gastarbajteri prve generacije, većinom poreklom iz nerazvijenih, ruralnih područja, nekvalifikovani i slabog obrazovanja, bez znanja jezika i nepripremljeni na to šta ih čeka, krenuli su na „oročeni“ boravak u razvijene zemlje Zapadne Evrope s ciljem da zarade novac za zidanje kuće, kupovinu traktora ili zemlje i sa idejom da će se jednom vratiti u domovinu. Kao što je već pomenuto, mnogi od njih ni nakon čitavog radnog veka provedenog u stranoj zemlji nisu naučili jezik sredine čime je njihova adaptacija na novo okruženje bila znatno otežana i usporena. Navedene prilike, objektivni faktori i okolnosti, uticale su na to da migrantski radni vek prožive grupisani u etničkim enklavama uz minimalni kontakt sa pripadnicima društva prijema. Za razliku od mnogih jugoslovenskih gastarbajtera prve generacije, Drago Trumbetaš nije bio ni nekvalifikovan ni neobrazovan. Na primer,

kako navodi Maračić (2018, 243), Trumbetaš je u slobodno vreme čitao Kafku, Prusta, Orvela i Džojlsa i na književnom nemačkom pisao zahtevne autorske tekstove. Učestvovao je u kulturnom i društvenom životu većinskog društva (u Nemačkoj je priređeno više njegovih samostalnih izložbi; objavljivao je pesme u nemačkim časopisima; nemačke izdavačke kuće su štampale njegove crteže itd.), a dok je u domovini boravio u zatvoru, nemački političari su ulagali velike napore da se ublaži njegova kazna (Trumbetaš 2001, 375). Pre nego „običan“ gostujući radnik, Trumbetaš je bio „kreativni radnik na sirovom materijalu vlastite biografije“ (Maračić 2018, 243).

Završna razmatranja – antikapitalistička radnička poezija Drage Trumbetaša

Naravno da ja kritiziram društvo u Njemačkoj, u Europi – i to što rade iz nas, iz Hrvatske. Moji crteži su dijelom i politički. Pokazuju da sam svjestan toga što se dešava oko mene. Kad god mogu, nastojim što bolje nacrtati odnos prema poniženima i ljudima na rubu egzistencije. Tako se nekima čini da želim politički djelovati. Kad sam nacrtao jedan svoj autoportret, u Njemačkoj su mi prišivali da sam i fašist i komunist. Nazivali bi me ljudi i na posao u slagarnu, i govorili: ‘Tebe treba spaliti nasred Frankfurta i tvoj pepeo baciti u Majnu, skupa s tvojim knjigama i crtežima’. Djelovao sam politički jer su se ljudi uzrujavali. (Popović i Trumbetaš 2010, 106)

Osnovnu temu poezije Drage Trumbetaša čini kritika lošeg položaja radnika, bilo oni migranti ili ne. Za razliku od drugih autora migranata (ili onih migrantskog porekla), kojima je pisanje služilo kao način potvrđivanja njihovog etničkog i kulturnog identiteta u stranoj sredini, a čežnja za domom predstavljala dominantnu temu njihovog stvaralaštva, u Trumbetaševim pesmama nema mesta za nostalgiju niti ima bilo kakvih naznaka „mita o povratku“ ili referenci na zemlju iseljenja uopšte. Na kraju, neophodno je pomenuti da ne postoje podaci o tome da li je Trumbetaš tokom boravka u Nemačkoj možda saradivao s autorima okupljenim oko PoliKunst kolektiva niti da li objavljivao u *Südwind-Gastarbeiterdeutsch* književnoj seriji, iako je ideološki uticaj ovih autora u Trumbetaševom delu očigledan. Takođe, ne postoje podaci ni o tome u kojoj meri je Trumbetaš bio uključen u sindikalno organizovanje, osim kratkog navoda Nenada Popovića da je „u Nemačkoj postao blizak sindikatima“ (2008, 21). Kritika kapitalizma predstavlja ideološko ishodište njegovih pesama uz jasno izražen poziv ka većoj radničkoj solidarnosti. Kao što je pokazano,

Trumbetaš u *Pesmama gostujućih radnika* u fokus poetskog izražaja postavlja klasu a ne etnicitet. Ipak, njegova klasna osvešćenost ne proističe iz simpatija ka jugoslovenskom socijalizmu – on je, kao što se da zapaziti na njegovim crtežima, jednako snažno i istrajno kritikovao i socijalistički režim u domovini i kapitalističko društvo zemlje prijema.

U skladu s rečenim i s tipologijom identifikacije jugoslovenskih gastarbajtera¹⁰ koju je svojevremeno predložio Jonjić (1987), moguće je postaviti pitanje: da li je Drago Trumbetaš bio primer svojevrsnog „osvešćenog gastarbajtera“ (v. Popović 2008, 21)? U kojoj meri je Trumbetaš prekrajao i kombinovao različite dimenzije migrantskog identiteta i svesno manipulisao njima da bi ostvario različite ciljeve? Da li je on u određenom smislu „iskoristio“ iskustvo gostujućeg radnika u cilju stvaranja za ove prostore originalne i nove umetnosti? Ta pitanja nameću se kao izuzetno značajna, posebno ako se ima u vidu da je nemački novinar Ginter Valraf bio njegova direktna inspiracija. Naime, kako u intervjuu sa Popovićem priznaš sam Trumbetaš:

Najviše je o gastarbeiterima pisao Günter Wallraff. Kupio sam sve njegove knjige i proučavao što je radio, kako je pisao. Na primjer, uspio se obući poput Turčina, naljepio je brkove i metnuo si kapu sa šiltom, pa potom bilježio što mu Nijemci govore na ulici. Dakle, on je sve dokumentirao. Ta knjiga se zove *Na samom dnu*. (Popović i Trumbetaš 2010, 107–108)

Specifična metodologija istraživačkog novinarstva pomenutog autora podrazumevala je njegovo prerašavanje u turskog radnika Alija. Preuzimajući identitet turskog gastarbajtera Alija tokom dve godine, Valraf je radio najteže i najslabije plaćene poslove, a sopstveno iskustvo radnika na privremenom radu u Nemačkoj opisao je u delu *Na samom dnu* (Wallraff 1986). Naravno, nemoguće je tvrditi da je Trumbetaševo migrantsko iskustvo bilo nekakvo maskirano iskustvo nalik Valrafovom, niti je moguće u potpunosti proniknuti u njegove lične pobude. Trumbetaš svakako nije bio tek salonski gastarbajter već je zaista radio sve one teške poslove koje i navodi u svojoj kratkoj autobiografiji. Ipak, u slučaju Trumbetaša, sintagma „potlačeni je progovorio“ dobija jedno donekle drugačije značenje. Gostujući radnik koji je slobodno vreme provodio stvarajući socijalno angažovanu umetnost postao je međunarodno cenjeni umetnik koji je uspeo da proslavi i manje-više unovči njegovu „egzotičnost sa margina“ (v. Huggan 2001). Iako ove pesme pretenduju da predstavljaju lična svedočenja o migrantskom iskustvu, potreban je određeni oprez prilikom njihovog razmatranja kao istraživačke građe koja bi neposredno govorila o socijalnom, ekonomskom i kulturnom položaju jugoslovenskih gostujućih radnika. Taj oprez

¹⁰ Jonjić izdvaja pet mogućih oblika identifikacije gastarbajtera – stara identifikacija, beg od identifikacije, gubitak identiteta (osećaj praznine), nova identifikacija, samosvest (Jonjić 1987, 289–290).

nije neophodan samo iz načelnih, metodoloških razloga; jasno je, naravno, da se poezija, ma koliko dokumentarna težila da bude, ne može tumačiti na isti način i istim sredstvima kao, recimo, svedočanstvo na sudu ili iskaz dat policiji. U Trumbetaševom slučaju oprez dodatno iziskuju nagoveštaji, prisutni kako u pesmama tako i u izjavama samog autora, da je iskustvo koje je prikazano u njegovoj zbirci u izvesnoj meri proizvod hotimične umetničke *stilizacije*. Problemizovanje određenih elemenata migrantskog iskustva koje je u vizuelnom, poetskom i proznom obliku preneto na papir (bez obzira na to što su autori bili direktni svedoci i učesnici), kao i njihovo potonje kontekstualizovanje i ukraštanje s različitim izvorima i podacima, neophodan je preduslov antropološkog istraživanja umetničkog stvaralaštva migranata.

Na kraju, izdavačka odluka da zbirka bude objavljena u dvojezičnom obliku u domaćoj sredini, kao i prednost koja je tom prilikom data nemačkom jeziku, pokreće neka važna pitanja – između ostalog, kojoj ciljnoj grupi je ova zbirka poezije bila namenjena i šta nam takav izdavački postupak govori o namerama samog autora? Zbirka je, sudeći barem po načinu uređivanja, istovremeno bila namenjena i hrvatskoj i nemačkoj čitalačkoj publici. Naravno, ne treba prenebregnuti pitanje njene tržišne dostupnosti, budući da je objavljena u relativno malom tiražu, i to u Trumbetaševoj matičnoj državi, a ne u zemlji imigracije. Ostaje otvoreno pitanje da li je i u kojoj meri ova zbirka zaista dostupna i onima koji su bili nosioci i učesnici migracijskih procesa i o čijim životima i problemima ove pesme i govore. Iako do sada nisu sprovedena istraživanja o čitalačkim praksama i književnim ukusima jugoslovenskih radnika prvog migrantskog talasa u Nemačkoj, čini se da je malo verovatno da su jugoslovenski gastarbajteri, koji su u velikom broju bili nekvalifikovani ili niskokvalifikovani radnici, često neobrazovani i sa slabim znanjem nemačkog jezika, nakon obavljanja teških fizičkih poslova svoje slobodno vreme posvećivali čitanju poezije. Naime, kako zapaža Teraoka, potencijalna publika književnih tekstova koje su pisali nemački gostujući radnici mogla je eventualno biti tek druga generacija migranata, to jest njihova deca¹¹, koja su odrasla u Nemačkoj i koja su stoga posedovala bolje znanje nemačkog jezika (Teraoka 1987, 84).

Opsežna istraživanja književne i uopšte umetničke produkcije jugoslovenskih gastarbajtera tek predstoje i ona bi morala da obuhvate čitav niz novih, neistraženih pitanja i tema. Najpre, analizu književnih tekstova koje potpisuju pripadnici druge, treće i četvrte generacije gastarbajtera u komparativnoj perspektivi, kao i utvrđivanje i poređenje osnovnih tema datih književnih dela u odnosu na zemlju imigracije, to jest u odnosu na njihove različite imigracio-

¹¹ S tim u vezi, ista autorka navodi slikoviti primer jednog teksta u kojem je opisano ignorisanje pokušaja jednog učitelja da njegove turske đake motiviše da počnu da čitaju barem tursku književnost – odgovor đaka bio je „kakva je vrednost u tome, da li možeš od toga da napraviš novac?“ (Teraoka 1987, 84).

ne politike i u odnosu na različite migrantske talase. Zatim, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti razmatranju izdavačkih politika gastarbajterske migrantske književnosti (mesto objavljivanja, finansijeri, način promocije), uz ispitivanje uloge koju kulturne institucije i zavičajna udruženja (i u matičnim državama i u zemljama imigracije) imaju u distribuciji i popularizaciji ove književnosti. Naposljetku, istraživačku pažnju bi, u interdisciplinarnom ključu, trebalo usmeriti i na proučavanje čitalačkih praksi i recepcije jugoslovenskih gastarbajtera zasnovano na primeni uvida *reader-response* teorija, a postojeća književna dela koja tematizuju migrantsko iskustvo mogla bi da posluže kao neposredno sredstvo sprovođenja jednog eksperimentalnog etnografskog istraživanja, utemeljenog na zajedničkom čitanju i potonjem razgovoru o pročitanom sa pripadnicima različitih migrantskih generacija.

Literatura

- Antonijević, Dragana. 2011. „Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje kulturnog identiteta gastarbajtera”. U *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe: zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XIX veku*, uredio Bojan Žikić, 27–42. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: SGC i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Antonijević, Dragana, Ana Banić Grubišić i Marija Krstić. 2011. „Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socioekonomskom položaju gastarbajtera“. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983–1011. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i4.9>
- Banić Grubišić, Ana. 2018. „Umetnost i migrantsko iskustvo – ‘Gastarbajterska serija’ Drage Trumbetaša“. *Antropologija* 18 (3): 23–44.
- Bayer, Gerd. 2004. „Theory as Hierarchy: Positioning German ‘Migrantenliteratur’“. *Monatshefte* 96 (1): 1–19.
- Brettell, Caroline and James Hollifield. 2015. „Introduction“. *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, edited by Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, 1–36. New York-London: Routledge.
- Castles, Stephen. 1986. „The Guest-Worker in Western Europe: An Obituary“. *International Migration Review* 20 (4): 761–778.
- Dobrivojević, Ivana. 2007. „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope“. *Istorija 20. veka* 25 (2): 89–100.
- Fischer, Sabine and Moray McGowan. 2003. „From Pappkoffer to Pluralism. Migrant writing in the German Federal Republic”. In *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by Russel King, John Connel and Paul White, 39–56. London: Routledge.
- Heršak, Emil. 1985. „Poslijeratna migracijska perspektiva Evrope“. *Migracijske teme* 1(1): 5–20.

- Huggan, Graham. 2001. *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. London: Routledge.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Jonjić, Pavao. 1988. „Identifikacija ‘Gastarbeitera’“. *Migracijske teme* 4 (3): 285–291.
- Kovačević, Ivan i Dragana Antonijević. 2018. „Dva pripovedanja identiteta“. *Etnoantropološki problemi* 13(1): 41–63. <https://doi.org/10.21301/eap.v13i1.2>
- Kovačević, Ivan i Marija Krstić. 2011. „Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku“. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 976–982. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i4.8>
- Maračić, Antun. 2018. „Plemeniti autsajder – In memoriam: Drago Trumbetaš“. *Ars Adriatica* no. 8, 242–246.
- Mrkić, Romano. 1980. *Taksist od Münchena*. Zagreb: Mladost.
- Ott, Ivan. 2014. *Gastarbajterske priče*. Split: Naklada Bošković.
- Popović, Nenad i Dragutin Trumbetaš. 2010. „Interview sa Dragom Trumbetašem“. *Fantom slobode* br. 1 / 2, 98–113.
- Popović, Nenad. 2007. „World according to Trumbetaš“. *Fantom slobode* br. 2, 103–136.
- Popović, Nenad. 2008. *Svijet u sjeni*. Zagreb: Pelago.
- Serikaku, Laurie. 1989. „Oral History in Ethnic Communities: Widening the Focus“. *Oral History Review* 17(1): 71–87.
- Sievers, Wiebke. 2008. „Writing Politics: The Emergence of Immigrant Writing in West Germany and Austria“. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34 (8): 1217–1235. <https://doi.org/10.1080/13691830802364817>
- Suhr, Heidrun. 1989. „Ausländerliteratur: Minority Literature in the Federal Republic of Germany“. *New German Critique* 46: 71–103. DOI: 10.2307/488315
- Tannenbaum, Michal. 2007. „Back and Forth: Immigrants’ Stories of Migration and Return“. *International Migration* 45(5): 147–175. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2007.00430.x>
- Teraoka, Arlene. 1987. „Gastarbeiterliteratur: The Other Speaks Back“. *Cultural Critique* no. 7, 77–101.
- Thomson, Alistair. 1999. „Moving Stories: Oral History and Migration Studies“. *Oral History* 27(1): 24–37.
- Trumbetaš, Drago. 1995. *Gastarbeiter-Gedichte 1969–1980*. Velika Gorica: Glasnik Turopolja.
- Trumbetaš, Drago. 2001. „Autobiografija u trećem licu“. U *Trumbetaš: monografija*, uredio Tonko Maroević, 371–376. Velika Gorica: Pučko otvoreno učilište.
- Trumbetaš, Drago. 2009. *Pušači i nepušači. Roman o gastarbajterima. Knjiga prva*. Zagreb: Hrvatsko slovo.
- Vuletić, Julijana. 2016. „Leksičke transferencije u govoru Srba u Nemačkoj: na primeru srpske zajednice u Ingolštatu, Bavarska“. *Etnoantropološki problemi* 11 (2): 601–626. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.14>
- Wallraff, Günter. 1986. *Na samom dnu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Wilson, Katharina. 1991. *An Encyclopedia of Continental Women Writers*. New York and London: Garland Publishing.

Ana Banić Grubišić
 Institute of Ethnology and Anthropology,
 Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Migrant Poetry – Anthropological Analysis
 on the Collection of Poems by Drago Trumbetaš*

The subject of this paper is a thematic analysis of a bilingual collection of poems by Drago Trumbetaš entitled “Poems of guest-workers“ (“Gastarbeiter-Gedichte“). The poems in this collection were written during his stay in FR Germany from 1969 to 1980. Drago Trumbetaš (1937–2018) was a versatile Croatian self-taught artist and a member of the first wave of Yugoslav economic migrants who went to “temporary“ work in the developed countries of Western Europe in the 1960s. During his stay in FR Germany, Trumbetaš worked various low paid physical jobs and his artistic expression was strongly imbued with personal migrant experiences. Almost all artistic work of Trumbetaš (series of drawings, novels, plays and poetry) is devoted to depicting the life of Yugoslav gastarbeiters. After determining the prevailing topics on the collection of poems, an analysis of their meaning will be undertaken through the anthropological, sociological and historical literature on the phenomenon of “temporary workers abroad“. Poetry of Trumbetaš has been interpreted in the broader context of the “migrant poetry“ development in FR Germany since the 1970s. Particular attention will be paid to analyzing the ways of poetic self-representation of migrant workers, the ways of articulating identity through poetry in a new and different cultural and social environment respectively. The problem of using literary texts written in the first person, which are therefore shaped by the subjective aspirations of individual authors, as relevant sources in ethnological and anthropological studies of migration is problematized in this paper.

Key words: Drago Trumbetaš, migrant poetry, gastarbeiter’s self-identification, „Poems of guest-workers“ (Gastarbeiter-Gedichte)

*Poésie migrante – analyse anthropologique
 du recueil poétique de Drago Trumbetaš*

L’objet de cette recherche est une analyse thématique du recueil de poésie bilingue de Drago Trumbetaš intitulé Poèmes des travailleurs immigrés (all. Gastarbeiter-Gedichte). Les poèmes de ce recueil ont été écrits lors de son séjour en RFA dans la période s’étendant de 1969 jusqu’en 1980. Drago Trumbetaš (1937–2018) était un artiste autodidacte croate aux multiples talents et un représentant de la première vague des migrants yougoslaves économiques qui, dans les années soixante du XXe siècle, partaient exercer un travail „tem-

poraire“ dans les pays développés de l’Europe occidentale. Au cours de son séjour en RFA, Trumbetaš a exercé différents métiers manuels mal payés et son expression artistique est fortement imprégnée de son expérience personnelle de migrant. Presque toute la création artistique de Trumbetaš (séries de dessins, romans, drames et poésie) est consacrée à la représentation de la vie des travailleurs temporaires yougoslaves. Après une définition des thèmes prédominants du recueil, on abordera l’analyse de leur signification par l’intermédiaire des références bibliographiques anthropologiques, sociologiques et historiques sur le phénomène des „travailleurs temporaires à l’étranger“. La poésie de Trumbetaš est interprétée dans un contexte plus large du développement de la „littérature migrante“ en RFA depuis les années soixante-dix du siècle passé. Une attention particulière sera consacrée au mode d’auto-représentation poétique des travailleurs-migrants, c’est-à-dire à des modes d’articulation de l’identité à travers la poésie dans un environnement culturel et social nouveau et différent. Dans cet article est problématisée la question de l’utilisation des textes littéraires écrits à la première personne – et pour cette raison souvent rédigés en accord avec les aspirations subjectives des auteurs particuliers – comme des sources pertinentes dans des recherches ethnologiques et anthropologiques sur les migrations.

Mots clés: Drago Trumbetaš, poésie migrante, auto-identification des travailleurs immigrés, Poèmes des travailleurs immigrés.

Primljeno / Received: 5.12.2019

Prihvaćeno / Accepted: 12.12. 2019